

Liberal

Debatt. Nr 5 2021

Sveriges liberala idétidskrift

PÅ DJUPET

Vart tog civilsamhället vägen?

Text: Ingemund Hägg

Att ropa på en starkare stat som svar på brister inom marknadens och civilsamhällets sfär kan tyckas logiskt. Men en välfungerande demokrati kräver att alla tre delarna utvecklas i samspel. Det skriver Ingemund Hägg, professor emeritus i företagsekonomi vid Uppsala Universitet, och försvarar en samhällsmodell där stat, marknad och civilsamhälle förstärker varandras positiva sidor.

Samhället kan ses och delas in på olika sätt för olika syften. En vanlig uppdelning utgår från att se samhället som bestående av tre sektorer eller sfärer: staten eller den offentliga sektorn, marknaden eller näringslivet samt civilsamhället. De tre delarna är alla nödvändiga för existensen av ett demokratiskt samhälle. Det innebär dock inte att de enbart är av godo och uteslutande bidrar till att demokratin fungerar. Alla delar kan innehålla dysfunktionella inslag som påverkar samhället och, eller individen negativt. Staten kan till exempel lägga sig i sådant som borde vara medborgarnas ensak eller svika vaktslående om

rättsstaten. Marknaden kan å sin sida ta över sådant som bättre skulle kunna hanteras av civilsamhället medan civilsamhället exempelvis kan rymma organisationer som ägnar sig åt kriminell verksamhet. Det kan skapas allianser mellan de tre delarna eller så kan de rentav motarbeta varandra eller inkräkta på varandras områden.

I alla tre delarna är individer aktörer. Med rättigheter och skyldigheter i staten, som konsumenter och producenter på marknaden, och som aktiva i nätverk och organisationer i civilsamhället. Individen har olika roller, rättigheter, skyldigheter och ansvar i de olika sammanhangen. När individen agerar gör hon det enligt vad som kan kallas lämplighetslogik – »när jag befinner mig i förhållande till staten agerar jag som rättighetshavare och med skyldigheter, när jag är på marknaden agerar jag som konsument, när jag är i civilsamhället agerar jag i kopplingar till exempelvis föreningar.«

En intressant utgångspunkt för resonemang om de här företeelserna är Per Molander i boken *Condorcets misstag, hoten mot staten och demokratin* (2017) (sidhänvisningar utan angivande av källa i texten avser denna bok). Molander argumenterar för att förbättringar av staten är det viktiga och avgörande för ett bra samhälle. Däremot tror han inte att vare sig marknad eller civilsamhälle kan bidra med särskilt mycket i det avseendet.

Jag menar tvärtom att en bättre framtid kräver att alla tre delarna utvecklas i samspel. Det är mitt fokus i denna artikel. Jag lägger särskilt vikten vid civilsamhällets roll och betydelse, något som verkar ligga i träda i dagens debatt om det goda samhället, i alla fall om man betraktar civilsamhället som något mer än enbart statens förlängda arm. I slutet av artikeln tar jag upp frågan om vad som kan räknas till ett oberoende civilsamhälle i dagens Sverige.

Molander anger tre alternativ för att »organisera det sociala samspelet«. Det första är att förlita sig på egennyttan som enligt honom karakteriserar marknadens juridiska personer (aktiebolagen) och som han funnit alltmer dominera samhället. Även egennyttan hos individen som konsument. Det andra alternativet är att förlita sig på civilsamhället för att »skapa harmoni mellan individuell och kollektiv rationalitet« – normer, social påverkan, nätverk med mera, och det tredje alternativet är att förlita sig på staten med sina tvångsmedel. Det finns alltså tre styrmedel att välja mellan, enligt Molander: egennytta, normer och tvång. Man kan se det som en idealmodell i Webersk mening och Molander är fullt införstådd med att verkligheten är mer komplex och att exempelvis civilsamhället delvis också styrs av lagar (tvång).

Det är staten som måste ges prioritet i samhället enligt Molander. Ett kapitel i boken heter till och med »Återupprätta staten.« Detta då Molander inte ser att marknaden skulle bli mindre egennyttig i framtiden. Inte heller att civilsamhället kan ha större betydelse då dagens fragmenterade värld får nära förbindelser mellan människor att ersättas av många lösa kopplingar. Staten ser han alltså inte lika pessimistiskt på, och menar att det där finns utvecklingsmöjligheter för att bidra till att stärka det demokratiska samhället.

Jag menar att detta resonemang underskattar både marknaden och civilsamhället och därmed individen som aktör i de sammanhangen. Även behovet av förändring i samspel mellan de tre delarna av samhället underskattas. Ingen av delarna är statisk – de förändras, det handlar om processer över tiden. Sfärerna hänger ihop – förändringar i en får effekter inom de två andra. Alla tre har både styrkor och svagheter, och är fyllda av interna och externa konflikter. Men det finns all anledning att analysera dem och försöka finna vägar för att de ska kunna utvecklas tillsammans, snarare än på bekostnad av varandra.

Marknaden – under ständig förändring

När man karakteriserar marknaden kommer vanligen egenintresset i fokus. Redan Adam Smith hade en del att komma med när det gäller egenintresset. Detta intresse är självklart kopplat till individen som subjekt. Det betyder inte att det enbart är riktat mot individen själv (snävt egenintresse, med det egna jaget som objekt – egoism) utan kan beröra andra människor i omgivningen. Som Smith uttrycker det: »in his nature, which interest him in the fortune of others, and render their happiness necessary to him, though he derives nothing from this except the pleasure of seeing it.« (Smith 1759, I.I.I). Alla människor lever på olika sätt i samspel med andra människor.

Smiths rika, sociala syn på individers egenintresse kommer inte fram hos Molander, som fokuserar helt på Homo economicus – den ekonomiska människan, den rationella individen som styrs av det snäva egenintresset.

Verklighetens marknader existerar inte och kan inte existera utan regler. I den meningen är de inte fria och otyglade. Regler uppkommer inom marknaden på flera sätt. Ett exempel är branschöverenskommelser där företag sluter informella avtal sinsemellan. Dessa regler kan utvecklas allteftersom deras effekter blir synliga och också i riktningar som de aktörer som är mäktigast vill ha det. Ett annat exempel är så kallad självreglering i form av institutionalisering av normer, till exempel inom ramen för långsiktiga relationer som bygger på både sociala interaktioner och tekniska anpassningar inte minst mellan företag. Slutligen kan det röra sig om regler som befördrar samverkan, interaktion mellan aktörer, med grund i förtroende, tillit och långsiktighet. Konkurrens är alltså inte den övergripande egenskapen för marknader (Brunsson & Hägg, red. 2010). Reglerna kan också ha formen av lagar skapade av staten, vilka ofta tillkommer som en reaktion på vad som

händer i verklighetens marknader. Vidare kan reglerna också skapas av internationella sammanslutningar.

Särskilt aktiebolaget får en snäv tolkning hos Molander där han menar att i och med bolaget försvinner det ansvar som en fysisk person har, att moraliska restriktioner inte längre känns av – bestickning, skatteflykt och annan oredlighet som Molander anser prägla aktiebolaget. Visst finns gott om sådant i både dagens aktiebolag och de på Smiths tid, något som denne också uttrycker oro över. Men inte ens för sådant beteende är Homo economicus hela förklaringen, även om detta antagande ligger närmare till hands när det gäller att beskriva hur aktiebolag ibland agerar än hur individer beter sig.

I dag pågår en intensiv och kreativ diskussion om hur exempelvis långsiktighet skulle kunna främjas i utveckling av bolagens styrning, liksom reellt hänsynstagande till andra intressen än aktieägarnas. The British Academy startade 2018 ett stort projekt »The Future of the Corporation« där man publicerar rapporter om utvecklingen av aktiebolaget i riktning mot att skapa värde för både aktieägare och andra intressenter och då inte bara monetärt. 2019 kom The American Business Roundtable med ett uttalande som gick ut på att aktiebolagets syfte borde ändras till att omfatta alla intressenter. Det var undertecknat av 181 amerikanska verkställande direktörer.

Båda exemplen är alltså långt från den ensidiga synen på aktiebolaget som en vinstmaximerande enhet, i aktieägarnas intresse. En diskussion som alltså engagerar både forskare och praktiker internationellt. Det visar på stora utvecklingsmöjligheter. För Molander var något sådant inte möjligt: »Med aktiebolaget sökte man en associationsform som skulle frigöra ekonomiska krafter under kontrollerade former. Man skapade ett monster.« (sid 305). Min syn på aktiebolaget är

den motsatta. Jag anser det vara en mycket viktig uppfinning som kunnat anpassas och utvecklas under lång tid och där möjligheter till utveckling ingalunda är uttömda utan är goda, exempelvis grundat på ett upplyst, snarare än ett snävt och egoistiskt, egenintresse.

Det finns anledning att följa utvecklingen av marknader och ompröva gamla och utveckla nya former för kontroll och regler, inte minst internationellt. Marknad utan regelsystem fastställda i lagar och förordningar är inte marknad. Det är anarki med laglöshet och korruption.

Civilsamhället – klämt mellan stat och kapital

Civilsamhället kan spåras långt tillbaka i historien. Hall (1995) går tillbaka ända till Romarriket. Det fick ett uppsving under andra hälften av 1900-talet inte minst i samband med Sovjetunionens fall och frigörelserna i Östeuropa. Det är dock inte en företeelse som lätt låter sig fångas i en entydig definition utan har utvecklats på mycket olika sätt i olika delar av världen. Civilsamhället i Sverige och dess roller har en historisk bakgrund som skiljer sig från andra länder. Det får en bra genomlysning i en rad olika perspektiv i boken Civilsamhället i samhällskontraktet (Wijkström red 2013). Där man också får utvecklingen i Sverige belyst. Att dagens svenska civilsamhälle är ekonomiskt beroende av både stat och marknad är en viktig iakttagelse som görs i (Trägårdh red.,2013). En viktig fråga blir då hur utvecklingen kan komma att se ut framöver.

Molander menar att civilsamhället inte klarar att tillgodose allmänintresset, och att civilsamhällets normer kan leda till kortsiktighet. Civilsamhället har också en bristande autonomi, inte minst genom statlig finansiering av verksamheter. Han ser civilsamhället som »en sorts kitt i det sociala samspelet, som

förenklar – ibland till och med möjliggör – de oräkneliga beslut som måste fattas i vardagslivet.« (sid 228).

Molander lyfter framför allt faran för tre fundamentala problem: Det finns ingen garanti för att mänskliga rättigheter respekteras i civilsamhället, individen samspelar med ett stort antal andra människor, många anonyma, och egennyttan har fått genomslag inom civilsamhället genom att företag har fått en större roll inom detsamma. Detta medför att »Den balanserande kraft som ligger i normerna måste därför ersättas. Och det enda alternativet är en stat.« (sid 229).

Det finns skäl till att bekymra sig över utvecklingen, till exempel i de fall där fler delar av civilsamhället blir serviceproducenter åt stat och kommun. Där det blir mindre utrymme för självständiga idébärande organisationer – idébärande i bemärkelsen att driva idéer i det offentliga samtalet (idébärande till skillnad från idéburna där de egna verksamheterna bygger på vissa grundläggande värderingar). Dock är min uppfattning att civilsamhället är av avgörande betydelse för att ett samhälle inte ska drivas mot likriktning, med förtryck mot den mångfald av intressen och deras organisering som är avgörande för ett gott samhälle. Men kanske finns anledning att identifiera olika slag av ingredienser i civilsamhället. Mer om detta längre fram.

Vad ska vi då med staten till?

Med hänvisning till de stora bristerna i marknaden och civilsamhället menar Molander att den enda vägen mot ett bättre samhälle är att återupprätta staten (sid 301 ff.). Han menar att den minimala staten i kombination med en marknad som tar allt större plats och ett civilsamhälle där normsystemen inte befördrar det allmänna inte håller.

Han grundar detta på följande människosyn. Människan söker kognitiv stabilitet, överensstämmelse med sina föreställningar, lyder under grupstryck, söker grupptillhörighet, missar långsiktighet och har en nedärvd känsla för solidaritet. Molander menar dock att samband med ett fåtal människor har ersatts av ytligare samband med många människor. Men det är en människosyn som missar mycket av människan som kreativ och tänkande varelse och vad individuell frihet innebär för människan. Det egentligen enda positiva hos människan som Molander ser är »en nedärvd solidaritet som går utöver vad som är individuellt rationellt« (sid 303).

Dagens civilsamhälle är inte i stånd att på ett väsentligt sätt bidra till känslan av solidaritet, menar Molander, varför det endast återstår åt staten att skapa förutsättningar för sådan solidaritet. Jämlik fördelning av materiella resurser är det bara staten som kan skapa förutsättningar för. Enligt Molander blir inte jämlikhet och jämställdhet något naturligt i samhällen där särskilt marknaden fått ett växande utrymme. Molander hävdar att staten måste »ta över en del av den roll som sociala normer tidigare har spelat. Konsekvensen av de juridiska personernas växande inflytande i samhället blir att kraven på staten ökar.« (sid. 305).

Det är som jag ser det acceptans för den farliga tanken att staten måste ta över där sociala normer får mindre utrymme. Utmaningen är snarare att i sådana fall bidra till ett starkare civilsamhälle med sina sociala normer, inte att staten ska ta över.

Molander pekar på att nationalstaten är den enda nivån med demokratisk legitimitet – sådan finns varken på EU-nivån eller på den kommunala nivån, menar han. I det offentliga finns ett etos som bygger på demokrati, objektivitet, legalitet, fri åsiktsbildning, respekt för likabehandling och frihet samt effektivitet och service« (sid 311). Dock ser jag inte mycket av kritik mot företeelser som korrupcion och egenintresse hos

staten. En starkare och större stat som tar på sig uppgifter som i dag ligger hos marknad och civilsamhälle är den riktning som samhällsutvecklingen bör ta, ser Molander det.

Stat, civilsamhälle och marknad – varken mer eller mindre

Lite hårddraget ser jag Molanders förslag som att han lämnar civilsamhället och marknaden åt sina öden. Visserligen förordar han mer reglering av marknaden men utan att riktigt tro på att den kan förändras, och Molander är uppgiven beträffande civilsamhällets roll. De tre delarna av samhället i idealmodellbemärkelse kan i och för sig diskuteras separat. Men det finns klara samband – förändringar i en sfär kan leda till förändringar i en eller båda av de andra. Ser vi till hur de tre delarna ser ut i dagens Sverige finner vi starka relationer och samband mellan samhällets olika sfärer – de är inte oberoende av varandra och påverkan kan gå i alla riktningar.

Det är viktigt att inse att alla tre delarna av samhället i praktiken har inslag av egenintresse, särintresse och allmänintresse. I alla tre delarna finns inslag av reglering och lag. Likaså är i alla tre delarna normer av olika slag viktiga inslag. Alla tre delarna har svagheter, kan innehålla korruption, kan misslyckas, kan vara kontraproduktiva för ett bra samhälle. Att ensidigt fokusera på en del och utveckla dess makt bortser också från vikten av maktdelning i ett öppet demokratiskt samhälle.

Det finns tre olika civilsamhällen i dagens Sverige

En viktig fråga är om det är dags att se det civilsamhälle som hittills setts som en enhetlig sektor som något förgånget och i stället se närmare på olika delar av det. Och därvid försöka identifiera olika av civilsamhällen, exempelvis ett

marknadscivilsamhälle, ett statscivilsamhälle och ett ideellt civilsamhälle.

Marknadscivilsamhället har uppstått i och med att organisationer i civilsamhället utvecklats till hybrider, där marknader blivit starka inslag i organisationers verksamhet när man söker intäkter och därmed omvandlar sina medlemmar till kunder. Se Wikström red 2013. Denna utveckling är stark och det är tveksamt om den skulle kunna gå att ändra.

Statscivilsamhället har uppstått när organisationer börjat bli statens förlängda arm när organisationer på uppdrag av staten utför tjänster. Här finns många exempel inom vård, skola och omsorg. En viktig utveckling är överenskommelsen mellan regeringen, idéburna organisationer inom det sociala området och Sveriges Kommuner och Landsting 2008. Där presenteras en mycket vacker bild av idéburna organisationer: »Samhällsrollen innebär att de idéburna organisationerna ska kunna vara kritiskt granskande utan att samverka eller ekonomiskt stöd därmed riskeras eller går förlorat (Överenskommelsen 2008, bilaga A). De ska dock bygga på demokratiska värden. 2018 utvecklades överenskommelsen och en stödstruktur för dialog fastställdes liksom etableringen av ett kansli. Sambanden mellan stat och organisationer kunde på så sätt institutionaliseras. Allt med de bästa avsikter. Men tveksamt om man längre kan se de medverkande organisationerna som oberoende av hur vindarna blåser i offentlig sektor.

Som tredje civilsamhällesdel finns ett ideellt civilsamhälle med organisationer utan koppling till marknader och staten. Denna delsektor har i Sverige krympt under många år. Ska den kunna finnas kvar behövs dels frihet garanterad av rättsstaten och en total frånvaro av krav på vilka värderingar eller typ av organisering som ska karakterisera dess organisationer. Inga krav på att föreningar och organisationer ska skriva på av staten formulerade så kallade värdegrunder när de tar på sig uppdrag

eller får bidrag. Det ska vara tillräckligt att de följer lag och rätt. En grundläggande uppgift för staten är att värna föreningsfriheten. Bra möjligheter att finansiera sin verksamhet är angelägna. Medlemsavgifter är givetvis ett viktigt inslag. Men det är angeläget att det kan utvecklas andra möjligheter. Exempelvis skattesystem med mer än symbolisk avdragsrätt för gåvor till föreningar och stimulanser till och utveckling av nya former av filantropi.

Ja till en stark stat, men inom ett öppet demokratiskt samhälle där den starka staten delar makten med både marknad och civilsamhälle, där både vitala marknader och ett livskraftigt och oberoende civilsamhälle anses vara helt nödvändiga – och, framför allt, ett samhälle som respekterar individen som aktör inom samhällets alla tre sfärer.

Ingemund Hägg är professor emeritus i företagsekonomi vid Uppsala Universitet.

ingemund.hagg@fek.uu.se

Referenser

Brunsson, N. och Hägg, I. red ,(2010) *Marknadens makt*. Andra upplagan, SNS förlag, Stockholm

Hall, J. A., red. (1995), *Civil society – theory, history, comparison*. PolityPress, Cambridge, UK,

Molander, P, (2017), *Condorcets misstag. Hoten mot staten och demokratin*. Weyler bokförlag, Stockholm

Smith, A. (1984(1759)), *The theory of moral sentiments*. Ed. by DD Raphael and A L Macfie. Liberty Fund, Indianapolis,

Trägårdh, L red, (2013). *Civilsamhället klämt mellan stat och kapital*. SNS förlag, Stockholm

Wijkström, F. red. (2012), *Civilsamhället i samhällskontraktet*. European Civil Society Press, Stockholm

Överenskommelse mellan regeringen, idéburna organisationer inom det sociala området och Sveriges Kommuner och Landsting. 2008

Överenskommelse om en stödstruktur för dialog och samråd mellan regeringen och det civila samhället på nationella nivå. 2018

Statement on the purpose of the corporation. The Business roundtable. 2019:

<https://www.businessroundtable.org/business-roundtable-redefines-the-purpose-of-a-corporation-to-promote-an-economy-that-serves-all-americans>

The British Academy Principles for Purposeful Business. 2019:

<https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/future-of-the-corporation-principles-for-purposeful-business/>
<https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/future-of-the-corporation-principles-for-purposeful-business/>

Publicerad på webben 21 oktober, 2021

Fler artiklar av Ingemund Hägg

Prenumerera 6 nummer per år för 200 kr